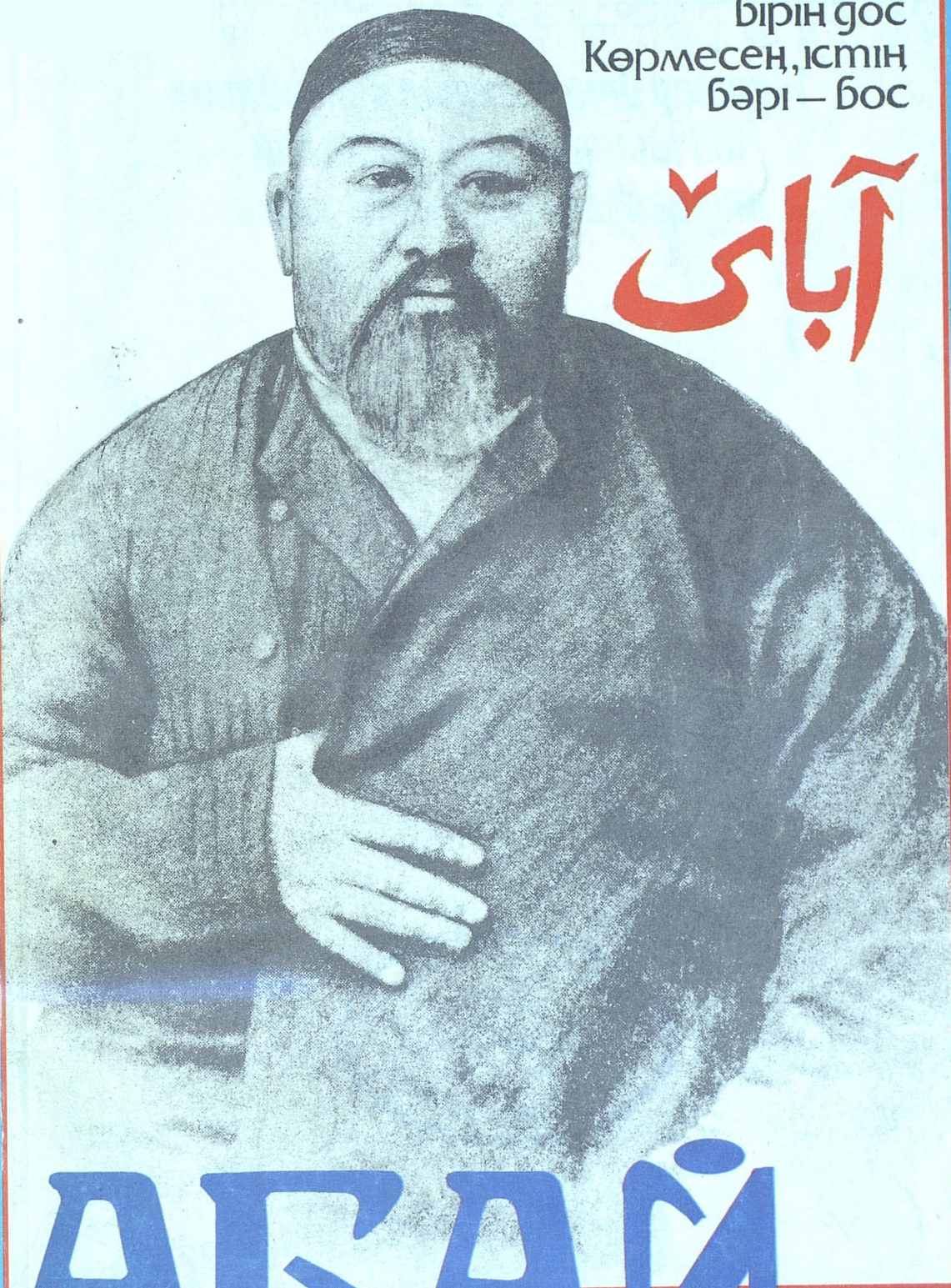

Бірінді, қазақ,
бірін дос
Көрмесең, істің
бәрі — бос

آبای

АБАЙ 2-3-97

ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ

ДАНАЛЫҚ, ТАҒЫЛЫМЫ

Мұхтар
Омарханұлы
Әуезов өлемге
аты мөшһүр
жазушы ғана
емес, ғұлама
ғалым,
мыңдаған
шәкірт
тәрбиелеген
ұстаз да
болғаны мәлім.

Бұл
айдармен ұлы
кемеңгердің
сан қырлы
талантының
ғұламалық
қасиетін сөз
етуді мақсұт
тұттық. Соған
орай Шыңғыс
Терекүлұлы
Айтматов пен
Мұхтар
Шахановтың
сұхбатын,
белгілі
академик
З.Ахметовтің,
профессор
Т. Қожакеевтің
зерттеу
еңбектерін
жариялап
отырмыз.

*Зәки АХМЕТОВ,
ҚР Ұлттық Ғылым
академиясының
академигі, Мемлекеттік
сыйлықтың лауреаты*

Ұлы дарынды, дананы халық туғызады, тарих туғызады десек, бүгінде ғасырлар арасында тұрып аяқталып келе жатқан қарымы да зор, қайшылығы да мол ХХ ғасыр қазақ қоғамында ұлттық ой-сананың, әдебиет пен мәдениеттің өркендеуіне аса құналы үлес қосқан көптеген ақыл-ойдың алыптарын тарих сахнасына шығарғанын еске алып, сүйсіне айтуға қақымыз бар. Мұндай сүйіншістің күйініші де аз емес, өйткені талай қоғам қайраткерлерінің, қазақ зиялыларының күрес жолы, өз жеке басының тағдыры қиындыққа да, трагедияға да толы болды. Бірақ олардың көрген қиыншылығы, азабы туған халқының тағдыры, тарихтың талқысы болатын. Осы айтылғанды ұлы жазушы, ғұлама ғалым Мұхтар Әуезовтің өмірі мен күрес жолы, творчестволық ізденістері толық айғақтайды.

Біз ұлы жазушы, ғалымның алып тұлғасын бір қырынан ғана алып, академик Мұхтар Әуезовтің әдебиеттану ғылымын дамытудағы еңбегі жайында біршама сөз етпекпіз. Әрине, ғұлама ғалым Әуезовтің әдебиет тарихына арналған зерттеулерін, қазіргі әдеби процесс туралы ой-толғамдарын, оның жазушылық, суреткерлік еңбегінен бөліп алып белек қарастыру, талдап баяндау мүмкін емес. Бірақ сөзіміз академик Әуезов туралы болғандықтан оның

ғылымға қосқан зор үлесіне көбірек назар аударуға тиіспіз.

Осындай міндет қойып сөйлемек болғанда да Әуезовке бүгінгі көзқарасымыз қандай болуы керек деген сауал алдымен ойға оралады.

Әуезовтің денгейі, көтерілген суреткерлік шыны, жазушы, қайраткер ғалым ретіндегі кейінгіге қалдырған өнегесі, тағылымы қандай дегенді анықтай асақ, сол арқылы жаңағы сауалға жауап бере аламыз. Әуезовтен көз жазып қалғанымызға 30 жылдан асар-аспастай ғана уақыт өтті. Тарихи өлшеммен келгенде бұл кейде ап-аз ғана уақыт, ал кейде заман, қоғамдық жағдай күрт өзгерген кезде ол аз уақыт емес. Шынында Әуезов әдебиеттегі соңғы сөзін айтқан кезең болған 50—60 жылдардың аралығы мен бүгінгі тарихи кезеңді, қоғамдық жағдайды салыстырсақ, айырмасы жер мен көктей емес пе? Қоғамдық ой-санамызда, әдебиетке көзқарасымызда да орасан өзгерістер баршылық. Бұрынғы біртұтас көп ұлтты әдебиет деген ұғым да, кеңестік әдебиеттің негізгі көркемдік әдісі социалистік реализм деген ұғым да қазір басқаша танылатын болды. Ендеше Әуезовтің шыншылдығы, реалистік принциптерді қолдануы, социалистік реализм әдісіне қатынасы деген мәселелерді де байыптап қарап жанаша бағалауға жол ашылды.

Оның үстіне бұрын аттары аталмайтын А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатов сияқты қайраткерлер қатарға қайта қосылуы арқылы, тарихи-әдеби процестің ауқымы әлдеқайда кеңіді. Әдебиетке қойылатын талап, берілетін баға, көзқарас та жанаша сипат алды. Осыған орай Әуезовтің әдеби ортасын, айналасын, арқа сүйеген, үлгі алған алдындағы әдеби дәстүрлерді де кеңірек, тереңірек түсінуге мүмкіндік туды. Тарихи-әдеби процеске кірмей келген А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Дулатовтай алып тұлғалар алдына қатар-қатарымен келіп тиісті орындарына қайта тұрғанда да, Әуезов ығысы, кейіндеп қалды деуге болмайды. Керісінше олармен жақындығы, олардың озық идеялары, әдеби үлгі-өнегесімен жалғастығы арқылы М. Әуезов те ірілене түсті дей аламыз. Әуезовті сол кезде тарихи-әдеби процеспен байланыстыра зерттеу, жазушының аталған ірі қайраткерлермен шығармашылық жақындық-жалғастығын терең ашып көрсету алағай міндет.

М. Әуезовтің жазушы болып қалыптасқан тұсы әдебиетте социалистік реализм орныға бастаған кезеңге дәп келді. Бара-бара көркемөнерге қатаң талаптар қойылып, жазушыларға ресми идеологияға тәуелді болу

міндеті жүктелді. Бүгінгі тұрғыдан қарап байыптап бағаласақ, М. Әуезов 20—30 жылдарда әлебиетте мықтап орын тепкен партиялық, таптық принциптердің тар шеңберіне ешбір сыймайтынын айтуымыз керек. Әрине, кезінде Әуезов социалистік реализм әдісін толық меңгерді, оның негізгі принциптерін өз шығармашылығында бұлжытпай қолданып отырды дегендей пікірлер айтылып келді. Бірақ бұл жазушы қоғамдық өмір шындығын терең ашып көрсете алды деген мағынада айтылды.

Жазушының тарихқа терең үніліп, бүгінгі заман тақырыбынан арырақ барғаны да бір жағынан тарих тағылымына ден қою болса, екінші жағынан сол дәуірдегі әдебиетте бел алған жасандылықтан, жадағай шындық айтудан алшақтаудан туғанын аңғару қиын емес. Ал жазушының шығармасын қалайда жарыққа шығару үшін кейбір сол кездегі саясат, әдеби сын тұрғысынан қойылған қатаң талаптармен кейде есептесуге мәжбүр болғаны өз алдына мәселе, мұны Әуезов шығармашылығын сөз қылғанда шығармаларын бағалап талдағанда толық ескеру қажет. Әуезов — өзі өмір кешкен жаңалығы, өзгерісі мол, бұраланы да, қыспағы да аз болмаған заманның перзенті. Сонымен қатар ұлы суреткердің көтерілген шырқау биік денгейі, бірталай мәселелерді толғауы, бейнелеуі жағынан, өз дәуірі шектеген шеңберден әлдеқайда кеңірек, тереңірек, өтпелі жағдаймен емес, бұлжымас, тұрақты құндылығы бар адамгершілік мүдде, идеялармен тамырлас екенін көреміз. Халық тағдырын, ел тарихын түсінуіміздің денгейі биіктеген сайын Мұхтар Әуезовті танып-білуіміз де толықа, жетіле түсетіні анық.

Мұхтар Әуезов ұлттық әдебиеттің, мәдениеттің өркендеуіне, оларды зерттейтін ғылым салаларының дамуына үнемі айрықша мән берген, жазушылық еңбегін әдебиетті зерттеу ісімен терең, тығыз ұштастырған, қатар жүргізген. Елдің еркіндігі, халықтың мәдениет пен ғылымға қол артуы, прогресс жолымен дамуы үшін күрескен, ХХ ғасырдың басында тарих сахнасына шыққан қайраткерлердің қай-қайсысы болсын халық санасын оятудағы әдебиет пен мәдениеттің ролі орасан зор екенін жақсы түсінген. Мұның өзі Абай, Шоқан, Ыбырай секілді ақыл-ой алыптарынан басталған, енді кең арнаға түсіп, өркен жайған дәстүр болатын. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов секілді қайраткерлер, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәкен Сейфул-

лин, Лияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин сияқты әдебиетіміздің аса дарынды өкілдері қазақ халқының рухани тәуелсіздігін сақтап қалудың сара жолы — туған тілімізді, керемет бай сөз өнерімізді қастерлеу бағалай білу, онан әрі өркендету екенін ойдан шығармай, бұл игілікті іске аянбай атсалысты. Өздері тамаша көркем шығармалар туғызды немесе халық әдебиеті үлгілерін жинап бастыруға, ақын-жыршылардың шығармаларын насихаттауға айрықша назар салды.

Қазақ халқының көптеген көрнекті қайраткерлері сталиндік репрессияның құрбаны болып, қоғамдық өмірден, әдеби процестен мүлде шығарып тасталған кезде солардың ортасынан келіп, ұлттық әдебиет пен мәдениеттің, әдебиеттану ғылымының туын ұстаған дарынды топтың ең көрнектілерінің бірі әрі бірегейі Мұхтар Әуезов болды. Көркем шығармалар жазуды ерте бастаған ұлы қаламгер, сонымен қатар 20-жылдарда да, 30-жылдарда да қоғамдық, саяси өмірдің әртүрлі маңызды мәселелерін қозғайтын публицистикалық мақалаларды көп жазды. Оларда елді ағарту, жастарға өнер-білім үйрету, әйелдің бас бостандығын қолдау, баспасөзді, ұлттық әдебиетті, театр өнерін дамыту секілді сан алуан көкейкесті мәселелер тілге тиек болған. 23—24 жылдардан бастап Әуезов қазақ әдебиетінің тарихын, Абайдың өмірі мен творчествосын зерттеуге кірісті. Осының бәрін ол халық мүддесін қорғаудың құралы деп санады. Шынында да, Мұхтар Әуезовтің публицистикалық мақалалар жазуы да, қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуі де тек әдеби, ғылыми еңбек қана болған жоқ. Ол халық мүддесін қорғауға бағытталған қиындыққа толы күрес болатын. Өзгені айтпағанда, ұлы Абайдың өмірі мен өлмес мұрасын зерттеп, дұрыс баға беру де Әуезов үшін ғылыми ізденіс, творчестволық жұмыс қана емес, зор біліммен қатар үлкен табандылықты, қайсарлықты, қажырлылықты талап ететін күрес болатын.

Ғалым-жазушының абайтану саласындағы зерттеулері мен Абайдың өмір жолын суреттейтін көркем шығармасының идеялық концепциясы, негізінен бір екені анық. Осы жағдайларды ескерсек, кезінде айтылған қиыр, біржақты сындар Әуезовтің тек ғылыми зерттеулеріне жасалған шабуыл ғана емес, Абай туралы жазылған алғашқы екі кітабы талай тілдерге аударылып, атағын әлемге әйгілей бастаған жазушының солардың жалғасы саналатын «Ақын аға» романына жасалған шабуыл еді. Үстем саясатқа қарсы тұру қиын екенін, сол саясаттан саңлау тауып, соған табан тіреп

айтылған пікірлерді мүлде есепке алмауға болмайтынын өбден түсінген Әуезов «Ақын аға» кітабын тез арада өңдеп, көп жерін өзгертіп қайтадан жазып, 1952 жылы «Абай жолы» деген атпен басып шығарды (Бұл кейін төрт томдық «Абай жолы» эпопеясының үшінші кітабы болды). Бұл айтылғандардан анық байқалатын жай — Абай мұрасын әртүрлі бұрмалаудан, солақай көзқарастан аршып алу — Әуезов үшін өз басын қорғау емес, халық мүддесін жоқтау, ұлы Абайды арашалау мақсатында жүргізілген ымырасыз идеологиялық күрес болатын. Осы мақсатты көздеген ол үлкен роман-эпопея, салмақты, ірі зерттеу еңбектер жазумен қатар ондаған ғылыми мақалалар да бастырды, баяндамалар жасады, студенттер мен аспиранттарға өзінің көп жылғы зерттеулері негізінде абайтану саласы бойынша арнаулы курс оқыды. Әрине, абайтанудың бастамасы, қайнар бұлағы әріде жатыр. Абайдың өмірбаянында тірек боларлық алғашқы деректерді берген Кәкітай Ысқақұлы, сол деректерге сүйеніп отырып, ұлы ақынның творчестволық өмірбаянын қысқаша баяндап берген Әлихан Бөкейханов болатын. Абайдың әдеби мұрасының зор қоғамдық, тарихи-әлеуметтік көркемдік мәнін ашып көрсеткен Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов және кейінірек соларға ілесе шыққан талай әдебиет, мәдениет, қоғам қайраткерлері тағы бар.

Алайда, мұның бәрі Абай шығармашылығын зерттеудегі алғашқы қадамдар болатын.

Ал Мұхтар Әуезовке келсек, оның абайтанудағы орны бөлек, ол абайтануды дербес ғылым саласы деңгейіне көтерді, осы ғылыми зерттеу саласының кең мағынасында негізін салды, зерттеу бағыт-бағдарларын, принциптерін анықтады, абайтанудың жүйелі, біртұтас ғылыми концепциясын жасады.

Бұл тұста атап айтатын нәрсе — Мұхтар Әуезовті ойша жасанды концепция, қағида туғыза салуға бейім тұратын, кейбір жоқ жерден жаналық ашуға ұмтылатын зерттеушілердің қатарына қоюға еш болмайды. Оның мәселені ұзақ жылдар бойы егжей-тегжейлі, жан-жақты да терең тексеріп алып, соның негізінде ғана үлкен қорытынды-байламдар айтуды дұрыс деп санайтынын осы абайтану саласындағы зерттеулерінен анық аңғарамыз. Мұхан бірнеше жыл Абайдың өмірі мен творчествосы туралы деректерді жинап зерттей келіп, ұлы ақын шығармаларының тұңғыш толық жинағын дайындауға кірісті. Бірақ өзі саяси қателер жіберген деп айыпталып,

бірнеше жыл қамауда болып, бұл жұмыс іркіліп қалды. Сөйтіп, Әуезов баспаға дайындаған Абай шығармаларының толық жинағы тек 1933 жылы ғана жарық көрді. Бұл жинаққа Әуезов ел аузынан жинаған Абайдың жасырақ кезінде жазған бір топ өлеңдері және «Әзім» поэмасы тұңғыш рет енгізілген еді. Осы жинаққа және онан кейінгі Абайдың толық жинақтарына Әуезов жазған Абайдың өмірбаяны, басқа да қыруар аса құнды материалдар енгізілді. Тек Абайдың өмірбаяны туралы айтсақ, оны Мұхтар Әуезов қайта-қайта түзетіп, толықтырып отырды, бастан-аяқ төрт рет жазып шықты. Қазақ мемлекеттік университетінде абайтану пәні бойынша оқыған лекцияларын жинақтап, үлкен монографиялық зерттеу жазды. Ол еңбегі кейін «Абай Құнанбаев» (мақалалар мен зерттеулер) атты кітапта шықты («Ғылым» баспасы, 1967 жыл, 15—228-беттер). Әуезов бұл еңбегінде Абайдың ең басты-басты дерлік өлеңдеріне, сонымен қатар поэмалары мен қарасөздеріне талдау жасап баға берген, олардың тақырыптық, жанрлық ерекшеліктерін тиянақты түрде сипаттаған. Абай шығармаларының жазылған жылдарын анықтап, оларды өзінше топтастыруы жағынан да Мұхтар Әуезовтің атқарған еңбегі зор, Абай шығармаларының текстологиясына айрықша мән беріп, қолжазбалармен, бұрынғы басылымдармен салыстыра тексеруге тікелей араласты. Мысалы, 1957 жылы жарық көрген Абай шығармаларының толық жинағының жалпы редакциясын басқарған Мұхтар Әуезов алты ай бойы (қыркүйек айынан бастап әр бейсенбі сайын) Тіл және әдебиет институтына келіп таңертеннен түске дейін болып, текстологиялық жұмыстарға басшылық етті, әр тексті қолжазбалармен (Мүрсейіттің және басқалардың) салыстырды, талқылау ісіне тікелей жетекшілік жасады. Сонда қандай мәселе сөз болса да, Мұхтар пікірдің дәлелді болуын, құр ойша жорамал болмауын талап ететін, тіпті жеке бір сөз әр қолжазбада немесе басылымда әртүрлі келетін тұста, соның дұрыс нұсқасын таңдап алуға ерекше зер салатын. Мысалы, «Қан сонарда бүркітші шығалды аңға» деген өлеңдегі «Көре тұра қалады қашқан түлкі» деп келетін өлең жолы 1909 жылғы алғашқы басылымдағыдай «Көре тұра қалады қашқан түлкі» болып берілуі орынды екенін Мұхтар нақтылы дәлелдеп, түсінік бергенде соны анықтап айту жөн дегенді. Кейінгі жинақтарда да түсініктеме берілген тұста «Көре тұра қалады қашқан түлкі» деп оқылғаны дұрыс екені айтылса да, өлең тексінде «Көре

тұра қалады қашқан түлкі» деп беріліп жүр. Бұдан кітап баспадан шығатын кезде кейбір сөзді корректор немесе шығарушының өзі-ақ оп-онай түзете салатыны байқалады.

Тағы бір нақтылы жәйтке қысқаша тоқталар болсақ, Абайдың «Масғұт» атты поэмасының тексі әртүрлі нұсқа, деректермен салыстырыла қаралған тұста, Мұхтар Әуезов бір нәрсеге көңіл аударды. Мүрсейіттің бір қолжазбасында (ол қолжазба сол кезде Мұхтарның өз кітапханасында сақталатын, оны кейде әкеліп көрсететін) «Түргенов» деген сөз бар секілді еді, соның мәнiсiн анықтаңдар дедi. Қолжазбада «Түргенов» деген сөз үстiнен басқа сиямен жазылған екен. Қалайда бұл сөз тектен-текке жазылмапты. Тексерiп көргенде, «Масғұт» поэмасының бiрiншi жартысындағы сюжет (Масғұттың ақыл, байлық, әйел үшеуiнiң қайсысын алсам деп таңдау жасағаны) И. С. Тургеневтiң «Восточная легенда» атты шығармасындағы сюжетпен бастан-аяқ сәйкес екенi анықталды. Әрине, бұдан Абай шығармасы Тургеневтен аударылған деген қорытынды жасалған жоқ, екi шығарманың да түп-төркiнi ежелгi бiр Шығыс аңыз екенi айқындала түстi.

Мұхтар Әуезовтiң абайтану саласындағы еңбектерiнiң ғылыми маңызы зор екенiн айта отырып, ғалымның қазақ әдебиетi тарихын кең көлемде алып қарастыратынын, көптеген ақын-жазушылар туралы құнды пiкiрлер түйгенiн де еске алғанымыз жөн. 1927 жылы басылған «Әдебиет тарихы» атты еңбегiнде Әуезов халық салт жырлары мен тарихи өлеңдерiне, батырлар жырлары мен ғашықтық жырларға, айтыс өлеңдер мен ертегiлерге тыңғылықты талдау жасағанын көреміз. Сонымен бiрге бiр талай көрнектi ақындардың творчествосына да зерттеушi лайықты баға бере алған. Шортанбай ақынның творчествосы, әдебиеттегi орны 40—50 жыл бойы әр саққа жүгiртіліп, қым-қиғаш пiкiрлер айтылып келгенi белгiлi. Ал Мұхтар осы ақынның творчествосының бағыт-бағдарын, идеялық мазмұнын аталған еңбегiнде, яғни, бұдан жетпiс жылға таяу бұрын негiзiнен дұрыс, әдiл бағалағанын көреміз. Ал Шортанбайды дұрыс бағалау соған үндес, бiрақ талай жыл даулы болып келген Мұрат, Дулат секiлдi ақындарға да дұрыс баға беруге жол ашатыны даусыз едi.

Мұхтар Әуезов сол кездiң өзiнде әдебиет тарихы «қазақ мектебiнде ана тiлiнiң iргесiн нығайтып, толық бiлiм беру үшiн» қажет екенiн жете түсiнген. «Әдебиет мектеп iшiндегi ақыл, сезiм тәрбиелеп, қалыптап жетiлуден басқа оқушыға қазақ деген елдiң өткендегiсi

мен бүгіндегі пішінін танытуға керек» дейді ол.

Аталған кітапта шолу түрінде айтылатын «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек» жырлары кейінірек 1948 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиетінің» фольклорға арналған I-томында (редакциясын Әуезов өзі басқарған) ғылыми тұрғыдан терең баяндалған, бұл жырлардың тарихи мәні, көркемдік сипаты, жанрлық ерекшелігі айқын көрсетілген. Бұл орайда Әуезов, мысалы, «Қозы Көрпеш—Баян сұлу» жыры туралы оның барлық нұсқаларын мұқият зерттеу негізінде ғана қорытынды пікір айту керектігіне кеңіп аударайды. Айтыс туралы сөз қозғағанда: «Біржан мен Сараның айтысына» айрықша мән берген. Кейінірек жазған тағы бір зерттеуінде ақындар айтысының ерекшелігін ашып көрсетіп, Жамбылдың өлең-жырды суырып салып айту шеберлігін, импровизаторлық өнерін өте жоғары бағалайды.

Ал енді Мұхтар Әуезовтің қазақ ертегілері туралы еңбегін аласақ, ғалымның ертектерді жүйелеп түртүрге бөлуі, әрқайсысының басты өзгеше сипаттарын ашып беруі кейінгі зерттеушілерге осы аса бай мұраны сала-салаға бөліп таратып, тереңдеп тексеруге жол ашқанын мойындасақ керек.

Мұхтар Әуезов ескі аңыз-ертегілерді, эпостық жырларды зерттегенде, Қорқыт, Асанқайғы секілді түркі тілдес, туыстас халықтарға ортақ тұлғалар жайында пікір толғағанда, қазақ әдебиетінің, поэзиясының түп-төркіні әріде, көне дәуірде жатқанына, тамыры бірнеше мың жылдарға тереңдейтініне ерекше назар аударады. Зерттеушінің қазақпен туыстас өзбек, түркімен және басқа түркі тілдес халықтарға ортақ «Манас», «Көрұғлы», «Алпамыс» секілді көне мұраларға айрықша назар аударғаны да тегін болмаса керек. Ал қырғыздың «Манас» эпосын Мұхтар Әуезов арнайы тереңдей тексеріп, көлемді ғылыми зерттеу жазды. 50-ші жылдарда «Манас» туралы қым-қиғаш пікірлер айтылып, осы эпостық жырды солақай сынның соққысынан сақтап қалу қажеттігі туғанда Әуезов асқан біліктілікпен «Манас» жырының нағыз халықтық ұлы туынды екенін дәлелдеп берді. Мұханның бұл еңбегін қырғыз ағайындар жоғары бағалап, үнемі атап айтып келеді. 1995 жылы «Манас» жырының 1000 жылдығы тойланғанда да, одан бұрынырақ ұлы манасшы Саяқбай Қаралаевтің туғанына 90 жыл толуына арналған мереке-жиындарда да Мұхтар Әуезовтің «Манас» эпосын зерттеуге, насихаттауға қосқан үлесі айрықша аталды.

Ал Абайдан бастау алатын жаңа дәуір әдебиеті туралы айтқанда, Әуезов қазақ әдебиетінің орыс әдебиетімен байланысына үлкен мән береді. Абайдың орыс классиктерінің шығармаларын аударуы, Пушкинді қазақ тілінде сөйлету мәселесі Әуезов еңбектерінде тыңғылықты зерделенген. Қазіргі замандағы әдебиет туралы сөз қозғағанда, Мұхтар Әуезов халықтар арасындағы әдеби байланыстардың нығаюы, аударма теориясы сияқты мәселелер төңірегінде аса құнды пікірлер қалдырды.

Мұхтар Әуезовтің әдебиеттану саласындағы зерттеу еңбектері және көркемдік шығармашылығы, жазушылық творчествосы арасында тығыз байланыс, жалғастық бар дегенді жоғарыда айттық. Осы мәселеге қайта оралып, кейбір жайларды анықтай түссек, алдымен Әуезовтің көркем шығармаларында да, ғылыми зерттеулерінде де Абай тақырыбы ең басты орын алғанын атап өту қажет. Жазушының Абайға арналған пьесасы, опералық либреттосы мен киносценарийіне арнайы тоқталмасақ та, төрт томдық «Абай жолы» дәуірнамасына соқпай кете алмаймыз. Өз елімізде, әсіресе, шет елдерде Мұхтар Әуезовті қалың оқырман қауым алдымен осы «Абай жолы» роман-эпопеясы арқылы білетіні сөзсіз. Өйткені Мұханның ғылыми еңбектерін әдебиетші, жазушы, журналист, әдебиетті сабақ ретінде оқитын студент, оқытатын мұғалімдер болмаса, былайғы жұрт көп назарға ала бермейтіні белгілі. Ал «Абай жолы» эпопеясын оқымаған, білмейтін адамды біздің елде кездестіру қиын десек, басқа елдерде де ол дүние жүзі әдебиетінің таңдаулы туындыларының бірі ретінде кең тарағаны шындық. Атақты француз жазушысы Луи Арагон «Абай жолы» эпопеясын «XX ғасырдың ең үздік шығармаларының бірі» деп бағалады. Мұхтар Әуезовті ұлы жазушы, кемел суреткер деп білетін белгілі әдебиет қайраткерлері оны Лев Толстой, М. Шолохов, Рабиндранат Тагор секілді дүние жүзі әдебиетінің алыптарымен қатар қояды.

Ұлы ақын, кеменгер ойшыл Абайдың кесек, зор тұлғасын күреске, ізденіске толы өмір жолын сомдап бейнелегенде жазушыға өзінің ең басты абайтанушы ғалым болғандығы қаншалықты тірек, сүйеу болды деген мәселе кімнің де болсын ойына келетіні анық. Бұған, әрине, үлкен тірек болды деп жауап береріміз түсінікті. Бірақ бұл орайда байыптап, тереңірек үніліп барып ұғатын жайлар да жоқ емес. Қандай жазушы болсын алған тақырыбын мұқият, жан-жақты

зерттейді. Айталық, Лев Толстой «Соғыс және бейбітшілік» роман-эпопеясын жазарда сол дәуірге, 1812 жылғы соғыстың тарихына байланысты қыруар материалды арнайы зерттеген. А. С. Пушкин «Капитан қызы» атты шығармасын жазу үшін патша архивіндегі материалдарды әдейілеп тексерген. Тіпті жинаған дерек, материалдарының көптігі сонша, өзінше бөлек «Пугачевтің тарихы» деген зерттеу еңбегін жазып шыққан. Эмиль Золя «Жерминаль» романын жазу үстінде шахта жұмыскерлерінің өмірі, еңбек ету жағдайы туралы көп дерек, фактылар жинаған. Бірақ осылай еткен екен деп Лев Толстойды, А. С. Пушкинді, Э. Золяны зерттеуші демейді, жалпы жұрт жазушы-суреткер деп таниды.

Мұхтар Әуезов те «Абай жолы» роман-эпопеясын жазуды мақсат еткен соң, қалайда ұлы ақынның өмірі мен творчествосын терең зерттегені сөзсіз. Алайда, Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын жазуға кірісерден (1937 жылдан) өлдеқайда бұрын Абайдың өмірі мен творчествосын зерттеп келгені ақиқат. Бірақ шындап Абай туралы кесек көркем туынды жазуға бел байлаған жазушы арнайы қосымша деректер, материалдар іздеп, бұрыннан білетіндерін толықтырып, тағы көп еңбектенген. Бұл жерде атап айтатын нәрсе, тарихи деректер, өмірде болған деген оқиғалар. Абайдың өзіне, айналасындағы адамдарға қатысты нақтылы жайлар, сондай-ақ Абай заманын сипаттайтын кезеңдер — бұлар қанша мол, қаншалықты құнды болғанымен көркем шығармаға тек тірек боларлық мағлұматтар ғана. Ендеше, Әуезов абайтанудың негізін салған тэндесі жоқ ғұлама ғалым болғанымен, егер ол сонымен қатар ұлы суреткер болмаса, «Абай жолы» дүниеге келмес еді дей аламыз. Өйткені, жазушы көптеген нақтылы оқиғаларды, алуан түрлі адамдардың қарым-қатынасын нанымды, татымды бейнелей отырып, өмір шындығын, тарихи шындықты терең ашып көрсетеді. Бірақ творчестволық процесс үстінде негізге алынған деректер, оқиғалар, прототиптер алғашқы дайын, «шикі» күйінде қалмайды, өңделеді, өзгереді, шығарманың біртұтас көркемдік құрылыс-жүйесіне өріледі, сөйтіп, көркем ойдың көрігінен қорытылып шығады. Тарихи деректер мен тарихта ізі бар оқиғаларды жазушы өзінше толап, оларды өмірдің логикасына, заңдылықтарына сәйкес ойдан шығарылған кейіпкерлердің іс-әрекеттерімен, суреткеріністермен

жалғастырып, үйлестіріп, толықтырады. Шығармадағы тарихи шындық көркемдік шындыққа ауысқандықтан енді сол тарихи шындық дегеніміздің өзі деректердің аз-көптігімен, көлемімен өлшенбейді, қоғамдық өмірдің заңдылықтарын, ішкі сырын ашып бере алатын көркемдік қуаттылығымен өлшенеді. Сөйтіп, тарихи шындық тек өмірден алынған оқиғалар ғана емес, өмірде болған адамдардың бейнесі ғана емес, ойдан шығарылған кейіпкерлер, оқиғалар арқылы да, яғни, шығарманың барлық мазмұн байлығы арқылы толық көрінісін табады. «Абай жолы» эпопеясының танымдық мәні туралы айтқанда, Абай заманын, сол ортаны, Абайдың ақындық, азаматтық тұлғасын, өнерпаздық жолын танытуы арқылы әдебиеттану, соның ішінде абайтанудың өзінің одан әрі өрістеп дамуына әсер-ықпалы да аса зор болды дейміз. «Абай жолы» эпопеясын кең мағынасында тарих, этнография секілді ғылымдар тұрғысынан қарағанда да танымдық мәні аса күшті екенін кезінде академик Қаныш Сәтбаев атап көрсеткен болатын.

Әрине, «Абай жолы» эпопеясының абайтану саласындағы зерттеулер үшін құндылығын кең мағынасында, яғни, Абайдың тұлғасын, өмірі мен өнерпаздық жолын тереңдеп түсінуге әсері жағынан да, сонымен қатар нақтылы мәселелерге қатысты да айтуға болады. Мысалы, эпопеяда Абайдың кейбір шығармаларының жазылу тарихы немесе Абай өлеңдерінің, әндерінің әртүрлі ортада айтылуы, жұртқа таралуы, тыңдаушылардың оларды қалай қабылдап, қандай әсер алатыны секілді біргалай жайлар нанымды суреттеледі. Жазушының осындай тұстардағы пайымдаулары зерттеушілерге ой салатыны, осы мәселелерге мән беруге жетекші болатыны анық.

Ал, жалпы халықтық мүдделер тұрғысынан келгенде, біз «Абай жолы» эпопеясының ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетімізді, ана тілімізді өркендетуге орасан зор ролі барын баса айтуымыз қажет. Ізденіске, күреске толы «Абай жолы» — бұл Абайдан кейінгі қоғамдық ой алыптарының жүрген жолы. Бұл — елдің елдігін сақтап қалу үшін, халықты мәдениетке, прогреске жеткізу үшін, ұлттық әдебиет пен өнерді дамыту үшін күрес жолы. Бұл — Мұхтар Әуезовтің де жүрген жолы, талай қиыншылыққа шыдап, мойымай зор творчестволық табысқа жеткен жолы.